

**İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

ISSN 1303-7757

2009/1, Cilt: 8, Sayı: 15

**HITIT UNIVERSITY
DIVINITY FACULTY JOURNAL**

ISSN 1303-7757

2009/1, Volume: 8, Issue: 15

Bu dergi uluslararası

veri indeksi tarafından taranmaktadır.

Hitit Üniversitesi Adına Sahibi/ Owner on behalf of Hitit University

Prof. Dr. Serdar KILIÇKAPLAN
Rektör

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief
Prof. Dr. Ferhat KOCA
Dekan / Dean

Editör / Editor
Doç. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK

Editör Yrd. / Editorial Assistants
Yrd. Doç. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Süleyman GEZER
Dr. Sefer YAVUZ

Yayın Kurulu / Editoryal Board
Prof. Dr. Ferhat KOCA
Prof. Dr. Osman EĞRİ
Prof. Dr. Muhit MERT

Doç. Dr. Mehmet EVKURAN
Doç. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Ramazan KARAMAN

Yayın Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Hacı Yunus APAYDIN	Erciyes Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hasan ONAT	Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hüseyin ALGÜL	Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hüseyin PEKER	Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Hüsnü Ezber BODUR	Sütçü İmam Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mahmut Erol KILIÇ	Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Sadık KILIÇ	Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Süleyman TOPRAK	Selçuk Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ	İstanbul Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Talat SAKALLI	S. Demirel Ü. İlahiyat Fakültesi

Teknik Hazırlık
H. İbrahim Şimşek

Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, bilimsel hakemli bir süreli yayın organıdır. Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, yayıncı kuruluştan izin alınmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

Baskı Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date
Ankara, 2009

Baskı / Printing
ÖNCÜ BASIMEVİ
Kazım Karabekir Cad. Ali Kabakçı İşhanı
No: 85/2 İskitler Ankara
Tel: 0312 384 31 20

Yazışma adresi / Corresponding Adress
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dergi), ÇORUM
Tel: 0364 2346358 Fax: 0364 2346357

www.ilaf.hitit.edu.tr

Fiyatı: 10 TL

Bu Sayının Hakemleri / Referee Board of this Issue

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN
(Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Ali DURUSOY
(Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Ali AKYÜZ
(Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Ferhat KOCA
(Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ
(Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Kamil ÇAKIN
(Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Mahmut AYDIN
(Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Mevlüt KAYA
(Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Muhit MERT
(Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK
(İstanbul Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Osman EĞRİ
(Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Şuayip ÖZDEMİR
(Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi)

Prof. Dr. Talip TÜRCAN
(Süleyman Demirel Ü. İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Ali AKDOĞAN
(Rize Ü. İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Ali Rıza AYDIN
(Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA
(Eskişehir Osman Gazi Ü. İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Erkan PERŞEMBE
(Ondokuz Mayıs Ü. İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. İsmail KÖZ
(Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Kaşif Hamdi OKUR
(Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Mustafa BIYIK
(Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Şaban HAKLI
(Hitit Ü. İlahiyat Fakültesi)

Yrd. Doç. Dr. Harun ANAY
(Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi)

Yrd. Doç. Dr. Naci KULA
(Eskişehir Osman Gazi Ü. İlahiyat Fakültesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Doç. Dr. Kâşif Hamdi OKUR

İslam Hukuku'nda Boşama Yemini (Talâka Yemin) Meselesi

Oath of Divorce Issue in Islamic Law 5-30

Doç. Dr. Mahmut KAVAKLIOĞLU

Kendisine Yönelik Hatalı Yorumlar Karşısında Hz. Peygamber

The Prophet Muhammad's demeanor in the face of Incorrect Comments to him 31-58

Doç. Dr. Reza AKBARİ, Dr. Tahir ULUÇ

Günümüz İran'ında Felsefi Hayata Genel Bir Bakış

An Overview of the Philosophical Life in Contemporary Iran 59-75

Yrd. Doç. Dr. Muammer CENGİL

Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi I. Sınıf Öğrencilerinin Benlik Saygısı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi

The Survey on Self-esteem of Students of Divinity Faculty of Hitit University according to Some Variable 77-102

Dr. Aytekin ÖZEL

Mantığı Geleneksel Kelama Uygulamak: Şehristânî'nin *Kitâbü'l-Musâraati'l Felâsife* Adlı Eseri Üzerine Bir Çalışma

Applying Logic to Traditional al-Kalam: A Study on al-Shahrastani's Work Entitled *Kitab al-Musara'a al-Falasifa* 103-117

Dr. Yakup ÇOŞTU

Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım: “Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi”

Approach to Religion by the Normative and Popular: “A Test on the Religious Orientation Scale” 119-139

Ammar FRAYHAT, Amjad ABDULAZİZ, Mohammad THALGİ

Ürdün’deki Şer’î Liselerin Birinci Sınıflarında Okutulan Akaid Ders Kitabının Kapsadığı Değerler

Values Analysis of the Faith Lesson Textbook of the First secondary Grade in Jordan 141-156

Süleyman TURAN

Kadınların Hıristiyan Misyon Tarihindeki Yeri

The Place of Women in the History of Christian Missions 157-177

Şihâbuddîn Ebû’l-Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Mâlikî el-Karâfî

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Kadir GÜRLER

Fetvâ, Kazâ ve İmâmet Üçgeninde Hz. Peygamber’in Tasarrufları 179-188

Kitap Tanıtım ve Deđerlendirmeleri / Book Reviews

Hazırlayan: Prof. Dr. Musa YILDIZ

Mustafa Tatçı, *Yûnus Emre Külliyyâtı*, H Yayınları, (c. 1-6). İstanbul 2009. 189-191

Hazırlayan: Ar. Gör. Süleyman TURAN

Roger P. SCHROEDER, *What is the Mission of the Church? A Guide for Catholics*, Orbis Books, Maryknoll 2008, XIII+159 s. 192-195

DİNE NORMATİF VE POPÜLER YAKLAŞIM “BİR DİNİ YÖNELİM ÖLÇEĞİ DENEMESİ”*

Yakup ÇOŞTU**

Özet

Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım: “Bir Dini Yönelim Ölçeği Denemesi”

Dindarlık, toplumsal alanda, dini inanç ve uygulamalara yönelik düşünüş, duyuş ve davranış tarzı biçiminde tezahür etmektedir. Böylece, bireyin dini yönelimi de, çeşitli zihniyet kalıpları içerisinde operasyonelleştirilebilmektedir. Buradan hareketle, bireylerin gündelik yaşam dünyasını oluşturan ve şekillendiren dini tutum ve davranışlarında, dinsel zihniyet kalıplarının hangi tarz yorumlarının (normatif ve popüler) etkili olduğunun araştırılması ve analiz edilmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada, dini yönelim objesi olarak, normatif ve popüler tarzı dini tutumları ölçmek için geliştirilen ‘Dini Yönelim Ölçeği’nin geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Anılan çalışma yapılırken, öncelikle konunun teorik boyutu tartışılmış ve daha sonra da metodolojik yönü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, Normatif Tarzı Dindarlık, Popüler Tarzı Dindarlık, Dini Yönelim Ölçeği

Abstract

Approach to Religion by the Normative and Popular: “A Test on the Religious Orientation Scale”

Religiosity appears in the forms of mentality, feeling and behaviors towards religious belief and practices in the social area. Thus, individual religious orientation has been made operational within the various forms. Therefore, it is very important to investigate and to analyze which version of the style of the religious mentality is affecting on the individual religious attitude and behaviors constituting and shaping everyday life. In this study, we have made validity and reliability analysis for the Religious Orientation Scale that is developed to measure normative and popular religious attitudes as an object of religious orientation. We have firstly focused on the theoretical and then methodological dimensions of this scale.

Keywords: Religiosity, Normative Form of Religiosity, Popular Form of Religiosity, Religious Orientation Scale.

* Bu makale, “Toplumsallaşma Sürecinde Dindarlığı Etkileyen Faktörler (Samsun Örneği)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2009) isimli çalışmamızın ilgili bölümünden geliştirilerek hazırlanmıştır.

** Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı, yakupcostu@hitit.edu.tr

1. Giriş

Bütün toplumlarda görülen evrensel bir fenomen olarak din, insanların tutum ve davranışlarını, insanlar arası ilişkileri ve toplumsal hayatı belirleyen bir kurumdur. Bu anlamda din, insani deneyimin merkezinde yer alan bir fenomendir. Söz konusu bu deneyim, büyük oranda bireyin içinde yaşadığı toplumun sosyo-dini yapısına bağlı olarak tecrübe edilmektedir. Çünkü dinle ilgili bilgiler, genelde soyut olduğundan, dinin toplumsal alanda tezahürü ya da başka bir deyişle dinin sosyalleşmesi, zorunlu olarak bir takım semboller veya imgeler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Kendine özgü semboller veya imgeler vasıtasıyla sosyalleşmemiş bir dinin, hem toplum hem de bireylerin üzerinde sosyal etkisinden bahsedilemez. Bu nedenle, din toplumsal alanda, semboller, değerler, imgeler yoluyla tezahür etmekte ve bireylerin, bu sembollerle etkileşimi ölçüsünde dindarlık eğilimleri ve tipolojileri oluşmaktadır.

Toplum ile din arasındaki etki ve tepkileri araştırma konusu edinen din sosyolojisi, farklı kuramsal temellerden hareketle, toplumsal alanda çeşitli renk ve biçimlerde gözlemlenebilen dindarlık eğilimlerini operasyonel kılmaya yönelik çeşitli kavramlar (örneğin, resmi din, kitabî din, normatif din, halk dini veya halk dindarlığı, vb. gibi), üretmiştir. Bu kavramlaştırmalar yoluyla, toplumsal alanda tecrübe edilen ya da yaşanan dinsel zihniyet kalıplarının belirlenmesi hedeflenmektedir. Dinsel yaşayış tarzı olarak nitelendirilen *normatif ve popüler* tarzı dindarlık dikotomisi de, yukarıda ifade edilen kaygının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada, toplumsal alanda gözlemlenen dinsel zihniyet kalıplarından normatif ve popüler tarzı dini tutumları ölçmek için geliştirilen 'Dini Yönelim Ölçeği' nin geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılacaktır. Anılan çalışma yapılırken, öncelikle konunun teorik boyutu ele alınacak ve daha sonra da metodolojik yönü üzerinde durulacaktır.

2. Teorik Boyut

2.1. Din ve Dindarlık

Din sosyolojisi, toplumsal bir olgu olan din olaylarını, bilimsel bir yaklaşımla ve özellikle sosyolojinin yöntem ve teknikleriyle incelemeye çalışan bir disiplindir. Bu bilim dalının 19. yy'ın ortalarından itibaren bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkmasıyla, *dindarlık* meselesi en önemli konularından biri haline

gelmiştir. ¹

Dindarlık kelimesine, gerek günlük dilde, gerekse de bilimsel terminolojide yüklenen ya da yüklenmek istenen anlam ile aynı çerçevede din kelimesine verilen anlam arasında çok yakın bir ilişki bulunmaktadır.² Bu nedenle, dindarlık göreceli bir kavramdır ve din ile ilgili tanımlamalardan bağımsız olarak ele alınamaz. Öyle ki, din kavramının tanımında ortaya çıkan çeşitlilik ve bundan kaynaklanan belirsizlik, çoğu zaman dindarlık kavramı için de geçerli olabilmektedir.³

Dine ilgili yapılmış sosyolojik ve teolojik tanımlamaların incelenmesinin konunun dışında olduğunu ifade ederek, burada, dindarlığın operasyonelleştirilebilmesi için, belli bir din tanımından hareket edeceğiz.

Bu çalışmada, J. Wach, G. Mensching ve G. Van Der Leeuw gibi din sosyologları üzerinde önemli tesiri bulunan Rudolf Otto'nun din tanımı esas alınmıştır. Otto, dini "*korkutucu ve büyüleyici sır*" (mysterium tremendum et fascinans) olarak ifade ettiği "*kutsalın tecrübesi*" olarak tanımlamaktadır.⁴ Bu tanım, dini tecrübenin objektifliği üzerinde ısrar etmekte ve onun yalnızca sübjektif tabiatı üzerinde ısrar eden psikolojik nazariyelere karşı koymaktadır. Her ne kadar din, psikolojik bir vakıa olmasından dolayı bireyi ilgilendirse de, aynı zamanda sosyal bir vakıa olmasından dolayı toplumu da ilgilendirmektedir.⁵ Bu nedenle, dine yönelik böyle bir tanımlama girişimi, hem onun toplumsal tezahür biçimlerinin belirlenmesinde önemli bir açılım sağlamakta, hem de dindarlığın tanımlanmasına yönelik bir kapı aralamaktadır.

Buradan hareketle, dindarlık olgusunun, *yaşanan* ya da *tecrübe edilen* dine tekabül ettiği söylenebilir. Başka bir ifadeyle dindarlık, "*kutsal olanın yahut onun özel bir formu olmak itibarıyla belli bir dinin muayyen bir zaman ve şartlarda belli bir kişi veya grup ya da toplum tarafından yaşanmasıdır*".⁶ Dolayı-

1 Ünver Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, edit.: Ü. Günay, C. Çelik, Karahan Kitabevi, Adana 2006, s. 1.

2 Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", *age*, s.9.

3 Necdet Subaşı, "Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", *İslamiyat*, 2002, c. 5, sayı: 4, s. 19.

4 bk. Rudolf Otto, *The Idea of The Holy*, Trans.: J. W. Harvey, Oxford University Press, London 1928.

5 Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev.: Ü. Günay, MÜİFV Yay., İstanbul 1995, s. 37; Günter Kehr, *Din Sosyolojisi*, çev.: S. Yüksel, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1992, ss. 32-33; Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 1998, s. 203, 208.

6 Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", *age*, s. 22.

sıyla, dindarlık bireyin dinsel yapıyla kurduğu bağlılık düzeyinin sübjektif ifadesidir. Bu anlamda dindarlık, dinseliliğin öznel dünyasında kullanılan bir kavram olarak değerlendirilebilir.⁷

Kişinin sahip olduğu dini inanç ve bilgi seviyesine göre somutlaştırdığı tutum ve davranışları gözlemlenerek, o kişinin dini yönelimi hakkında bir fikir yürütülebilir. Başka bir ifadeyle, kişinin dindar olup olmadığı ya da dine yönelim düzeyi ancak o kişinin dini tutum ve davranışlarından hareketle tespit edilebilir. Bu noktada, dindarlık tutumlarının ölçülmesi ve buradan hareketle de kişilerin dini yönelim düzeylerinin saptanması gündeme gelmektedir.

Dini tutumun, doğrudan doğruya, bizzat kendisinin ölçülebilmesi mümkün değildir. Çünkü dini tutumların kişiye özgü içsel ve psikolojik yönü bulunmaktadır. Bu içsel durum ancak operasyonel hale getirildikten sonra ölçüm işlemi gerçekleştirilebilir. Operasyonelleştirme işlemi ise, ölçülmek istenen duruma göre belirlenen tutum maddeleri vasıtasıyla gerçekleştirilebilir. Bu nedenle de, dini davranışı belirleyici birer unsur olarak dini tutumların ölçülmesi göreceli olarak mümkün olabilmektedir.⁸ Nitekim dini tutum ölçümüyle ilgili yapılan bilimsel çalışmalar, hedeflenen amaç doğrultusunda ölçülmeye çalışılan dini tutum ve davranışlardan hareketle, kişilerin dindarlık ya da dini yönelim düzeylerine yönelik saptamalardan ibarettir.

Toplumda dindarlık olgusu, kişiden kişiye, bir gruptan yahut bir çevreden bir başkasına ve hatta devirden devire önemli değişikliklere ve çeşitlenmelere sahne olan dinamik ve diyalektik bir olgu olarak görülebilmektedir.⁹ Bu noktada, toplumda çeşitli boyutlarda ve şekillerde gözlemlenebilen farklı dindarlık eğilimlerinin bilimsel bir anlayış içerisinde nasıl ölçüldüğü ve bu ölçme girişimleri sonucu gözlemlenen dindarlık yönelimlerinin nasıl tipolojileştirildiği konusu karşımıza çıkmaktadır.

Dindarlık ölçme çalışması, özel yöntem ve teknikler kullanarak bir kişinin dindarlık düzeyini belirlemek ve varılan sonucu rakamsal değerlerle ifade etmektir. Bu tür çalışmalarda, hedeflenen amaca yönelik geliştirilen ölçekler kullanılmaktadır. Dindarlık düzeyi, ölçeğin hedeflediği amaç doğrultusunda kişilerin ne kadar dindar olduğunu gösteren rakamsal ifadedir. Dindarlık düzeyi

7 Subaşı, agm., s. 19, 24.

8 Zeki Arslantürk, *Araştırma Metot ve Teknikleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1999, s. 169.

9 Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", *age*, s. 9.

genellikle ölçek puanlarıyla ifade edilmektedir. Her bir ölçeğin alt ve üst puan sınırları farklılık arz eder. Öyle ki, her bir ölçek, kendi puan sınırları içerisinde ele alındığında; yüksek puan dindarlık düzeyinin yüksek olduğuna, düşük puan ise dindarlık düzeyinin düşük olduğuna işaret etmektedir.¹⁰

Batı'da dindarlık ölçme girişimleri, her ne kadar 1940'lı yıllara kadar geri götürülebilse de, 1960'lı yıllardan itibaren ileri ölçüm tekniklerinin kullanılmasına başlanmasıyla hız kazanmıştır. Batı'da yapılan dindarlık çalışmalarının, sosyolojik ve psikolojik teorik alt yapıya uygun olarak geliştirilen metodolojik yöntemlerle gerçekleştirildiği görülmektedir.¹¹ Ülkemizde ise, dindarlık ölçme çalışmaları 1962 yılında Taplamacıoğlu¹², 1977'de Fırat¹³ ve 1989 yılında Mutlu'nun¹⁴ alan araştırmalarıyla başlamıştır. Ülkemizdeki, dindarlık ve buna ilişkin çalışmaların akademik ve entelektüel şablonu, Batı'da yapılan araştırmaların dönüştürülerek uyarlanmasıyla ibarettir.¹⁵ Bu nedenle, Türkiye'de dindarlık çalışmaları teorik, epistemolojik ve metodolojik bir özgünlük sorunu yaşamaktadır.¹⁶ Fakat konuyla ilgili, gerçekleştirilen düzeyli ve özgün çalışmalarla bu sorunun aşılmasına çalışıldığı da gözlemlenmektedir.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde, dindarlık ölçümlerinde üç farklı yaklaşımın kullanıldığı görülmektedir. Bunlar: *i.* Tek-boyutlu ölçme yaklaşımları, *ii.* İki-kutuplu ölçme yaklaşımları ve *iii.* Çok-boyutlu ölçme yaklaşımları.¹⁷ Her bir yaklaşımın, dini fenomenlerin insan topluluklarında çok çeşitli şekiller ve boyutlarda ortaya çıkan tezahür ve karmaşıklığını farklı metodolojik yaklaşım modelleriyle operasyonelleştirdikleri görülmektedir. Din bilimcileri tarafından operasyonelleştirilen bu dindarlık tipolojileri, insanların çeşitli renk ve şekillerde ortaya çıkan dini hayatlarındaki farklılıkları gösterebilmek için kul-

10 Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, DEM Yay., İstanbul 2004, s. 45.

11 Aynı eser, s. 43.

12 Mehmet Taplamacıoğlu, "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1962, c. X, ss. 141-151.

13 Erdoğan Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu: Din Psikolojisi Açısından Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 1977.

14 Kayhan Mutlu, "Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1989, c. III, sayı: 4, ss. 194-199.

15 Subaşı, agm, s. 20.

16 Günay, "Dindarlığın Sosyolojisi", s. 49; Subaşı, agm, s. 21.

17 Murat Yıldız, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *Tabula-Rasa*, 2001, yıl: 1, sayı: 1, ss. 19-42; Onay, *age*, ss. 45-49.

lanılmaktadır.¹⁸

Buradan hareketle, dindarlığı kişinin kutsalla olan ilişkisi bağlamında bireysel, psikolojik, kültürel ve toplumsal boyutlarda gözlemlenebilen etki ve tepkileri olarak operasyonelleştirebiliriz. Kişinin her türlü etki ve tepkisi ve bunların derecesi onun dini yöneliminin birer göstergesidir. Buna göre, kişinin dinle ilgili etki ve tepkileri, ifade ettiği düşünce, tutum ve davranışları gözlemlenerek anlaşılabilir.

- 18 Din Bilimleri alanında Batıda operasyonelleştirilmiş bazı dindarlık tipolojileri: Max Weber'in ideal tipler olarak ortaya koyduğu dindarlık tipolojisinde, 'çiftçi dindarlığı', 'şövalye ruhlu savaşçıların dindarlığı', 'burjuva dindarlığı', 'şehir dindarlığı', 'köy dindarlığı', 'tüccar ve zanaatkâr dindarlığı', 'entelektüellerin veya aydınların dindarlığı', 'halk dindarlığı', 'büyüsel dindarlık', 'ayinci dindarlık', 'dünyevi zahitlik' ve 'uhrevi zahitlik' gibi kategoriler yer almaktadır (Max Weber, "Din Sosyolojisi" çev.: M. Ayyıldızoğlu, *Din Sosyolojisi*, der.: Y. Aktay. M. E. Köktaş, Vadi Yay., Ankara 1998, ss. 153-164). Gustav Mensching, toplumsal tabakalaşmayı temel aldığı 'göçebe dindarlığı', 'asillerin dindarlığı', 'köylü dindarlığı' ve 'burjuvazi dindarlığı' olmak üzere dörtlü bir dindarlık tipolojisi geliştirmiştir (Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi*, çev.: M. Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya 1994). M. Argyle, çevresel etkilere bağımlı bir değişken olan dindarlığı, 'tutucu dindarlık', 'protestan dindarlık' 'sekt dindarlık' ve 'liberal dindarlık' olmak üzere dörtlü bir tipoloji geliştirmiştir (M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dini Hayat, İzmir Örneği*, İşaret Yay., Ankara 1993, s. 49). G. W. Allport ve J. M. Ross, dini kişilik yönünden insanları 'içe-dönük dindarlık' ve 'dışa-dönük dindarlık' olarak ikili bir dindarlık tipolojisi geliştirmişlerdir (Onay, *age*, ss. 46-47). Ayrıca ülkemizde dindarlık üzerine çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar sonucunda Türk toplumunun dini hayatını açıklayıcı birtakım dindarlık tipolojileri geliştirilmiştir: Mehmet Taplamacıoğlu, dini hayatın şiddet ve yoğunluğunu temel alarak beşli bir dindarlık tipolojisi oluşturmuştur. Bunlar: 'gar-ı âmil dindarlar', 'idare-i maslahatçı dindarlar', 'dini bütün veya âmil dindarlar', 'sofu dindarlar', 'softa veya yobaz dindarlar' (Taplamacıoğlu, *agm*, s.145). Ünver Günay ise, şiddetin azlık veya çokluğu açısından beş tip dindarlık tipolojisi öne sürer. Bunlar; 'ateşli dindarlar', 'alaca dindarlar', 'mevsimine göre dindarlar', 'oportünist dindarlar, ve 'ilgisiz dindarlar' dır. Biçimine göre dini yaşayış tipolojisinde ise Günay, dindarlığı dört ayrı tipoloji içinde değerlendirir. Bunlar; 'geleneksel halk dindarlığı', 'seçkinlerin dindarlığı', 'laik dindarlık' ve tranzisyonel dindarlık'tır (Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999, ss. 260-264). Asım Yapıcı, dindarlığın zihinsel görüntüleri ve bunların davranışlara yansımaları olarak sosyo-kognitif açıdan dörtlü bir dindarlık tipolojisi önerir. Bunlar, 'Liberal dindarlar', 'muhafazakâr dindarlar', 'dogmatik dindarlar' ve 'fanatik dindarlar' dır (Asım Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. 2. sayı: 2, ss. 100-106). Ejder Okumuş, dindarlığın niteliği, içtenliği ve samimi olup olmadığına göre 'gösterişçi dindarlık' adı altında bir tipoloji önermektedir (Okumuş, Ejder, *Gösterişçi Dindarlık*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002). Mustafa Arslan ise, genel dindarlık içerisinde yer alan fakat birtakım yapısal öğeler açısından farklılaşan 'popüler dindarlık' tipolojisini önermektedir (Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı (Çorum Örneği)*, DEM Yay., İstanbul 2004).

2.2. Dine Normatif ve Popüler Tarzı Yaklaşım

Dinin, bireylerin sosyal davranışı üzerindeki etkisi, içinde yaşanılan toplumun sosyo-dini yapısına bağlıdır. Çünkü dinle ilgili bilgiler, genelde soyut olduğundan ve direkt olarak bilince eşyanın (nesnenin) yansıdığı gibi yansıtılmadığından zorunlu olarak bir sembol ya da bir imge aracılığıyla sunulmaktadır.¹⁹ Bu nedenle din, toplumsal alanda, semboller, değerler, imgeler yoluyla tezahür etmekte; başka bir ifadeyle söz konusu bu unsurlar içerisinde sosyalleşmektedir. Dini inanç, tutum ve davranışlar ise, bireyin, sosyalleşmiş bu dini kültür unsurlarıyla olan etkileşimiyle oluşmaktadır.

Dinin sosyalleşmesinde, dini öğretilerin sembolik gücü yanında, sosyalleşme sürecinin gerçekleştiği ortamın bağlamsal özellikleri de etkili olmaktadır. Çünkü birey süregelen bir toplum içerisinde varlığını devam ettirmektedir. Din de, kimi zaman söz konusu toplumun alışkanlıklarını değiştirmek, kimi zamanda dönüştürmek suretiyle toplumsal tezahürünü gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla, toplumsal alanda yaşanan ya da tecrübe edilen din/dindarlık biçimine, hem dini bilginin özgün epistemik unsurları, hem de toplumun alışlagelen ritüellerinin izdüşümleri bazen eşit, bazen de farklı boyut ve derecelerde yansıyabilmektedir. Buna göre, bireylerin dini yöneliminde, yönelim objesi olarak belirlenen unsurlar farklılaşabilmektedir.

Toplumun dinsel yaşayış biçiminde, kaynağı, bütünüyle dini bilgi ve öğretilere dayalı hususlar olduğu gibi, toplumun daha önceki alışkanlıkları ya da ritüelleriyle ilintili hususlar da gözlemlenebilmektedir. Buna göre, kaynağı itibariyle kitabî bilgiye dayalı *dini yönelim* ile halk arasında yaygın, itibar gören ve alışlagelmiş ritüellere bağlı *dini yönelim* olmak üzere analitik olarak ikili bir sınıflama ileri sürülebilir. Birincisi, *normatif tarzı dini yönelim*²⁰, ikincisi ise *popüler tarzı dini yönelim*²¹ olarak isimlendirilmektedir.

Burada, normatif tarzı dini yönelimden kastedilen, bireyin dinsel yaşayış biçimini belirleyen öğelerdeki yönelim objesinin, o dinin temel itikâdî, amelî ve ahlakî öğretilerinden oluşmasıdır. Bu noktada, yönelimin niteliğiyle ilgili sorular gündeme gelebilir. Yani, dinin temel inanç ve uygulamalarına yönelik, ateş-

19 Fazlı Arabacı, "Türkiye'de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri", *Dini Araştırmalar*, 2003, c. 6. sayı: 16, s. 44.

20 Günay, *Din Sosyolojisi*, ss. 520-521.

21 Arslan, *age*, ss. 53-67.

li, mistik, sofu, modern, vb. tarzlarda çeşitli yönelimler gözlemlenebilir. Bu yönelim biçimleri, daha çok şiddetin azlığı veya çokluğuyla ilgilidir. Yoksa biçimsel açıdan yani, yönelim objesinin aynılığı açısından bir farklılık yoktur.

Popüler tarzı dini yönelimden kastedilen ise, yönelim objesinin kaynağının, çoğunlukla toplumun alışlagelen dini/mistik tarzı ritüellerinden oluşmasıdır. Burada da şöyle bir soru gündeme gelebilir: Epistemik açıdan dini temele dayalı olmayan unsurlar, dindarlık biçimi olarak değerlendirilebilir mi? Elbette ki, dindarlık özü itibariyle belli bir dinin tecrübe edilmesi sonucu beliren bir olgudur. Bununla birlikte, toplum içerisinde kimi zaman bütünüyle dini epistemolojiden bağımsız, kimi zaman da dini formasyona dayalı olup zamanla toplumun alışkanlıklarıyla bütünleşmiş ve özgün temellerinden ayrılmış dini/mistik tarzda uygulamaların olduğu bilinmektedir. Örneğin, nazar, muska, cin çarpması, fal, büyü, türbelerde dilekte bulunma, çaput bağlama gibi hususlar zikredilebilir. Bu ve benzeri uygulamalar, halk arasında oldukça yaygındır ve itibar görmektedir. Bunlar, özü itibariyle dini temele dayanmasalar da, halkın mistik duygularına hitap etmeleri nedeniyle dinsel bir yapı özelliği taşımaktadırlar. Burada, popüler tarzı dini yönelim kavramlaştırması, kitabî olan ya da özü itibariyle dini formasyona dayalı yönelimden ayırtmak için kullanılmaktadır. Her ne kadar, toplumsal alanda gözlemlenen dinsel yaşayışta, iki yönelimin de eş-zamanlı olarak tecrübe edildiği görülse de, buradaki ayırtma bütünüyle analitik olup, yaşanan dindarlığın biçimsel görünümü esas alınmak suretiyle yapılmaktadır.

Kişinin dinle ilgili etki ve tepkilerinin psikolojik görünümü konumuz dışı olduğu için araştırmamız, dindarlığın kültürel ve toplumsal alanda gözlemlenen boyutuyla sınırlandırılmıştır. Yapısal-fonksiyonel teoriden hareketle, toplumsal alanda gözlemlenebilen dini yönelim, iki boyutlu olarak düşünülmüştür: Normatif tarzı dini yönelim ve Popüler tarzı dini yönelim. Onay'ın da ifadesi gibi, "amacına ve dindarlık tanımına göre dindarlık ölçme araçları farklılık göstermektedir. Farklı dindarlık ölçekleri araştırmacıların dindarlığı farklı açılardan ölçmelerine de imkan tanır"²² Bu anlamda, aşağıda metodolojik boyutu üzerinde duracağımız *Dini Yönelim Ölçeği*, yönelim objesi olarak belirlenen normatif ve popüler tarzı dini inanç ve uygulamalar açısından, ülkemizde geliştirilen diğer dindarlık ölçeklerinden farklılaşmaktadır. Ölçekte dini yönelim, biçimsel açıdan, normatif tarzı dini yönelim ve popüler tarzı dini

22 Onay, *age*, s. 67.

yönelim olmak üzere iki boyutlu olarak ele alınmıştır. Bu envanter, genel olarak kişilerin normatif ve popüler tarzı dini tutum düzeylerini ölçmek için geliştirilmiş olup, ilahiyat ve din sosyolojisi açısından operasyonelleştirilmiştir.

3. Metodolojik Boyut

3.1. Evren ve Örneklem

Saha araştırmalarında, araştırma problemine uygun araştırma yöntemi tespit edildikten sonra, araştırma evreninin belirlenmesi ve bu evrenden örneklemin seçilmesi gerekmektedir. Evren, bir araştırma ya da gözlem alanına giren obje, olay ve bireylerin tümüne denir. Örneklem ise, bir evrenin özelliklerine ilişkin bilgileri ya da verileri hesaplanabilir güvenilirlik sınırları içinde verebilen veya temsil edebilen bütünün bir parçasıdır.²³

Bu araştırmada evren olarak, Samsun Büyükşehir Belediyesi altındaki Canik, İlkadım, Atakum ve Gazi belde belediye sınırları içerisinde ikamet eden halk seçilmiştir.²⁴ Samsun ili merkez nüfusu 2000 yılı Genel Nüfus Sayımına göre 437.189'dur.²⁵ 31 Aralık 2007 tarihli Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonucuna göre ise Samsun ili merkez nüfusu 496.334 olarak tespit edilmiştir.²⁶ Samsun ili merkez nüfusu içerisinde ikamet eden halkın yaklaşık % 83'ünün Canik, İlkadım, Atakum ve Gazi beldeleri sınırları içerisinde ikamet ettiği gö-

23 Ali Doğan Arseven, *Alan Araştırma Yöntemi*, Gül Yay., Ankara 1993, ss. 92-94.

24 06 Mart 2008 tarihli 5747 sayılı "Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" yürürlüğe girmeden önce Samsun Büyükşehir Belediyesi altında, Altinkum, Atakent, Atakum, Canik, Çatalçam, Gazi, İlkadım, Kurupelit, Taflan, Yeşilkent alt kademe belediyelikleri bulunmaktaydı. Bu kanunla birlikte bazı belde belediyelikleri kapatılmış, Canik, İlkadım ve Atakum belde belediyelikleri merkez ilçe haline dönüştürülmüştür. Gazi belde belediyesi kaldırılarak İlkadım ilçesine katılmıştır. (Bkz. "5747 nolu Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, c. 47, sayı: 26824, 22 Mart 2008). Biz araştırmamızı, bu kanunun çıkmasından daha önce (Nisan 2007- Ağustos 2007) gerçekleştirdiğimiz için araştırma evrenini, Canik, İlkadım, Atakum ve Gazi belde belediyelikleri sınırları içerisinde ikamet eden halk oluşturmaktadır.

25 *DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı; 55 Samsun*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2002.

26 TÜİK, *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Nüfus Sayımı*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2008.

rılmektedir.²⁷ Araştırmanın evreni olarak, Samsun Büyükşehir Belediyesi altındaki tüm alt kademe belediyeleri dahil edilmeyip, sadece bu dört belediye sınırları içerisinde ikamet edenler belirlenmiştir. Araştırma evreninin söz konusu bu dört belediyeye sınırlandırılmasının nedenlerini şu şekilde ifade edebiliriz. Bilindiği üzere Samsun, Karadeniz kıyı kuşağında yer alan bir kenttir. Kentin yerleşimi yaklaşık 50 km'lik bir kıyı şeridinde yayılmış durumdadır. Bu nedenle, kentin ikamet edilen en eski, en köklü ve nüfus bakımından da en yoğun olan kısımları Canik, Gazi, İlkadım ve Atakum beldelerinin olduğu yerleşim birimleridir. Büyükşehir Belediyesi altında yer alan diğer beldeler ise, sanayileşme ve göç gibi nedenlerden dolayı yeni gelişen yerleşim yerleridir. Ayrıca, şehir hayatının en canlı ve yoğun (iş merkezleri, alış-veriş merkezleri, dini mekânların ve kültürel merkezlerin çokluğu gibi nedenlerden dolayı) olarak bu bölgelerde yaşanması, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan farklı toplumsal katmanlara mensup kişilerin bu bölgelerde ikamet etmeleri, araştırmamızda evren olarak sözkonusu bu dört belde belediyesi sınırları içerisinde ikamet eden halkı seçmemize neden olmuştur.

Araştırma örnekleminin tespitinde ise, 'basit tesadüfi örnekleme' yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemin temel kuralı, evrendeki her bireyin veya objenin örneklem grubuna girebilme olasılığının birbirine eşit ve birbirinden bağımsız olmasıdır.²⁸ Evrenden örneklem tespit edilirken, evrenin cinsiyet, yaş, eğitim ve sosyo-kültürel yapısına ilişkin bilgiler Türkiye İstatistik Kurumu Samsun Bölge Müdürlüğünden temin edilmiştir. Araştırmamız (gecekondu kesimi, öğrenci, memur, işçi vb. gibi) belli bir kesimin dini yönelimini değil, genel halk kitlesinin toplumsallaşma sürecindeki dindarlık yönelimini konu edindiğinden, örneklemin evreni temsil edebilmesi ve sonuçların genelleştirilebilmesi için örneklem seçilirken, cinsiyet, yaş, eğitim, sosyo-kültürel durumu gibi demografik dağılımın dengeli olmasına ve sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan olabildiğince farklı ve çeşitli toplumsal katmanlara mensup halk kitlelerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırma bulgularının evren parametresini istenilen güvenirlikte temsil

27 Söz konusu bu alt kademe belediye sınırları içerisinde, 2000 yılı GNS'na göre 363.180 kişi, 2007 ADNKS'e göre ise 423.319 kişi ikamet etmektedir. (Kaynak: TUIK Samsun Bölge Müdürlüğü)

28 Arseven, *age*, s. 99.

edebilmesi için, örneklem büyüklüğünün uygun olması gerekmektedir.²⁹ Alan araştırmalarında, örneklem büyüklüğüne karar verilirken eğer evrenin sayısı biliniyorsa, $n = N \times t^2 \times (p \times q) / d^2 \times (N-1) + t^2 \times (p \times q)$ formülünden hareket edilmektedir. Örneklem homojen olduğu yani anket konusu ile ilgili benzer özellikler gösterdiği durumlarda $p=0.9, q=0.1$, homojen olmadığı, çok farklı özellikler gösterdiği durumlarda ise $p=0.5, q=0.5$ olarak alınır. Örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde kullanılacak diğer ölçütler ise, olayın görünüş sıklığına (gerçekleşme olasılığı) göre kabul edilecek (d) örneklem hatası ve saptanacak (a) anlamlılık düzeyidir.³⁰ Evrenimiz 2000 yılı Genel Nüfus Sayımı istatistiklerinde 363,180 kişiden oluştuğuna göre, $363180 \times (1,96)^2 \times (0,5 \times 0,5) / (0,03)^2 \times (363180-1) + (1,96)^2 \times (0,5 \times 0,5) = 1064$ ³¹ formülünde, % 95 güven aralığında ve $a = 0,05$ anlamlılık düzeyinde, $d = 0.03 (\pm \% 3)$ 'lük örnekleme hatası ile örneklem büyüklüğü 1064 olmaktadır. Bu örneklem büyüklüğü bizim örneklemimizdeki sayıya yakın bir orandır. Araştırmamızın örneklemini, araştırma evreninde 'basit tesadüfî örnekleme' yöntemiyle seçilen 917 kişiden oluşmaktadır. Anket broşürü 1200 adet olarak çoğaltılmış ve evrene yöneltilmiştir. Bu anket formlarından 1050'ye yakını tarafımıza geri dönmüş, bütün anketler teker teker incelenerek tutarlı doldurulup doldurulmadıkları, eksik olup olmadıkları kontrol edilmiş, sadece uygun görülen 917 anket değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Ankete 14 yaş üzeri yaş, cinsiyet, eğitim, sosyo-ekonomik düzey ve sosyal statüden herkesin katılımının sağlanmasına özen gösterilmiştir. Örneklem 14 yaşla sınırlandırılmasının nedeni, bu yaşta kişinin din konusundaki tutum ve davranışlarının netleşmeye başlaması ve toplumla kaynaşma sürecine girmesidir. Her ne kadar çocukluk döneminde (0-13 yaş) yaşanan toplumsallaşma deneyimi kişinin dini tutum ve davranışlarının şekillenmesinde önemli rol oynasa da, bu dönemde çocukların bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor yetilerinin yeterince gelişmemesi, sosyal, kültürel ve dini hayatla ilgili tutum ve kanaatlerin henüz olgunlaşmaması gibi nedenlerden dolayı araştırma örneklemini 14 yaş üzeri genç/ergen ve yetişkin bireylerle sınırlandırılmıştır.

29 Aynı eser, s. 98.

30 Türker Baş, *Anket Nasıl Hazırlanır? Uygulanır? Değerlendirilir?*, Seçkin Yay., Ankara 2005, ss. 44-45.

31 Formülün uygulanış biçimi ve ayrıntılı bilgi için bk. Baş, *age*, ss. 44-48.

3. 2. Dini Yönelim Ölçeğinin Geliştirilmesi

Dini Yönelim Ölçeğinin geliştirilmesi sürecinde, önce konu ile ilgili yurtiçi³² ve yurtdışı³³ literatür incelenmiştir. İncelenen literatürden elde edilen maddelerle birlikte, saha araştırmasındaki kendi gözlem ve mülakatlarımızdan yola çıkılarak bireyin dini yöneliminin göstergesi olan ve konu alanını kapsayıcı nitelikte yeni ölçek maddeleri yazılmış ve listelenmiştir. Böylece, 60 maddeden oluşan bir madde havuzu elde edilmiştir. Madde havuzunu oluşturan her bir maddenin, bireylerin dini yönelim düzeylerini ölçüp ölçemeyeceği konusunda madde geçerliklerini belirlemek amacıyla, bu alanda uzman olan ve çeşitli üniversitelerde (Ondokuz Mayıs, Erciyes, Hitit) görev yapan akademisyenlerin görüşlerine başvurulmuştur. Uzmanların görüşleri ve eleştirileri doğrultusunda, geçerliği düşük olan 15 madde ölçekten çıkarılmıştır. Kalan maddeler üzerinde de gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Taslak halindeki 45 maddelik Dini Yönelim Ölçeği bir pilot uygulamayla test edilmiştir. Bu ön uygulamada, ankete katılan deneklerden önemli bir tepki ve eleştiri gelmediği için maddelerin ifadelerinde bir değişikliğe gidilmemiştir.

Dini Yönelim Ölçeği envanterine, genel dini inanç ve tutumları ifade eden sorular -ki bunlar *normatif tarzı dini tutum maddeleri* olarak tanımlanmaktadır- ile halkın popüler dini inanç ve uygulamalarına ilişkin sorular -bunlar da *popüler tarzı dini tutum maddeleri* olarak ifade edilmektedir- yer almıştır. Ölçekte hem normatif hem de popüler tarzı dini inanç ve uygulamalara ilişkin maddeler karışık olarak konulmuştur. Bununla hedeflenen amaç, faktör analizi sonucunda her bir boyutta yer alan maddelerin aynı faktörde/yapıda toplanıp toplanmadığını tespit etmektir. Faktör analizi sonucunda ise, halk arasındaki popüler

32 Onay, *age*, ss. 84; Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, s.89-233; Köktaş, *age*, 237-256; Mutlu, *age*, s 195; Arslan, *age*, ss. 363-375; Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Etüt Yay., Samsun 1998, ss. 254-260; Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, DEM Yayınları, İstanbul 2004, ss. 219-221; bk. Mehmet Erkol, *Din-Dindarlık Kavramları ve Sosyolojik Bir Yöntem Olarak Dindarlık Ölçekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Konya 2004; bk. Necmi Karslı, *Dindarlık Olgusu ve Dindarlığı Ölçme Girişimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.

33 Bk. Peter C. Hill, and Ralph W. Hood (edit.), *Measures of Religiosity*, Religious Education Press, Birmingham 1999; bk. Abdülaziz A. Albelaikhi, *Development of Muslim Religiosity Scale*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Department of Psychology, University of Rhode Island, Rhode Island 1997; bk. Darrel A. Janson, *Religious Socialization And LDS Young Adults*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Department of Marriage Family and Human Development, Brigham Young University, Brigham 2002.

tarzı inanışlar ile temel İslamî inanç ve uygulamaların iki ayrı bağımsız yapı oluşturduğu görülmüştür.

Dini Yönelim Ölçeği maddeleri hazırlanırken, her maddede, dini yönelimle ilgili tek bir hususun ifade edilmesine dikkat edilmiştir; maddelerde değer yargısı içeren yönlendirici ifadelerden uzak durulmuştur; belli bir olguyu dile getiren veya bilgiye dayalı ifadelere yer verilmemiştir.

Dini Yönelim Ölçeğinin cevaplanmasında 'beşli likert ölçek' kullanılmıştır. Her madde için '1. Hiç Katılmıyorum', '2. Katılmıyorum', '3. Kararsızım', '4. Katılıyorum', '5. Kesinlikle Katılıyorum.' biçiminde beşli seçenek kullanılmıştır. Denekler, her maddede dini tutum ve yönelim derecelerini bu seçeneklerden birisini işaretleyerek belirtmişlerdir. Veriler, SPSS istatistik programına kodlanırken 1. seçenekten başlayarak sırasıyla 1, 2, 3, 4, 5 puanları verilmiştir. (Hiç Katılmıyorum=1, Katılmıyorum=2, Kararsızım=3, Katılıyorum=4, Kesinlikle Katılıyorum=5.) Ters yönlü ifadelerde ise, bu durum tam tersi şekilde, 1. seçenekten itibaren beş seçeneğe sırasıyla 5, 4, 3, 2, 1 puanları verilerek kodlama işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu sisteme göre, veriler SPSS istatistik programına kodlanmış, daha sonra ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır.

Dini Yönelim Ölçeğinin birinci alt boyutunu oluşturan Normatif Tarzı Dini Yönelim Ölçeğinden alınabilen en yüksek puan 150, en düşük puan ise 30'dur. Örneklemin normatif tarzı dini yönelim puan ortalaması $X = 135,75$, standart sapması ise $S = 12,62$ 'dir. İkinci alt boyutu oluşturan Popüler Tarzı Dini Yönelim Ölçeğinden alınabilen en yüksek puan 35, en düşük puan ise 7'dir. Örneklemin popüler dini yönelim puan ortalaması $X = 20,85$, standart sapması ise $S = 5,26$ 'dır. Ölçeklerin en yüksek ve en düşük puanları göz önüne alındığında, anket uygulanan halkın dini (DYÖ-Normatif ve DYÖ-Popüler) inanç tutum ve davranışlarının genelde yüksek seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

3.3. Dini Yönelim Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Ölçekli çalışmalarda, ölçme araçlarından elde edilen verilerin yorumlanmasına geçilmeden önce, *geçerlik* ve *güvenirlik* testlerinin yapılması gerekmektedir. Veri toplamada, ölçme işlemi ve ölçme işleminde kullanılan ölçme araçlarının geçerlik ve güvenilirliklerinin bilinmesi ve iyileştirilmesi³⁴ araştırmanın sonuçları üze-

34 Arseven, *age*, ss. 127-28

rinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu başlık altında, geliştirilen Dini Yönelim Ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik analizinde hangi yöntemlerin kullanıldığı ve elde edilen sonuçlara göre ölçeğin geçerlik ve güvenilirliğinin hangi düzeyde olduğu üzerinde durulacaktır.

Geçerlik, bir ölçme aracının ölçmeyi amaçladığı özelliği, herhangi bir başka özellikle karıştırmadan doğru olarak ölçebilme derecesi ve geliştirilmiş bulunduğu konuda amaca hizmet etmesidir.³⁵ Bir ölçme aracının, bireyin ölçülmek istenen herhangi bir özelliğini doğru olarak ölçebilmesi, onun geçerliğinin göstergesidir.³⁶ Ölçme aracının geçerliğini kontrol etmede ve sağlamada değişik teknikler kullanılmaktadır. Bu çalışmada, 'Dini Yönelim Ölçeği'nin geçerliğini sağlama ve kontrol etmede iki yöntem uygulanmıştır.

a. Kapsam Geçerliği: Testi oluşturan maddelerin, ölçülmek istenen davranışı (özelliği) ölçmede nicelik ve nitelik olarak yeterli olup olmadığının göstergesi, kapsam geçerliği olarak ifade edilmektedir. Burada, her bir maddenin içerik ve nitelik olarak ölçülmek istenen davranışı ya da tutumu ölçmede yeterli ya da uygun bir soru olup olmadığına bakılmaktadır.³⁷ Bu amaçla, ölçeğin kapsam geçerliği üç aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, ölçekte yer alması düşünülen maddelerin tespit edilmesi için çok geniş bir literatür taraması yapılmıştır. İkinci olarak, literatür taraması sonucu hazırlanan maddeler, konu ile ilgili uzman akademisyenlerle tartışılarak, onların görüş ve eleştirileri alınmıştır. Son olarak, ön uygulama için beşli dereceli likert tipi bir taslak hazırlanarak, 50 kişi üzerine bir pilot uygulamayla test edilmiştir.

b. Yapı Geçerliği: Bir ölçüm aracının üzerinde oturduğu teorik temellere uygun, iyi bir ölçüm yapıp yapmadığı hususunun, usulünce örneklemden alınan cevaplara dayanarak analiz edilmesine yapı geçerliğinin test edilmesi denilmektedir.³⁸ Dini Yönelim Ölçeğinin yapı geçerliği, bu amaç için yaygın olarak kullanılan faktör analizi yöntemiyle test edilmiştir. Bilindiği üzere faktör analizi, aynı yapıyı ya da aynı niteliği ölçen değişkenleri bir araya toplayarak ölçmeyi az sayıda faktör ile açıklamaya çalışan bir istatistiksel tekniktir. Faktör analiziyle, değişkenler arasındaki ilişkiden hareketle belirli bir faktör bulma

35 Halil Tekin, *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*, Yargı Yay., Ankara 1991, s. 42.

36 Şener Büyüköztürk, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, Pegem Yay., Ankara 2004, s. 161.

37 Büyüköztürk, *age*, ss. 161-162.

38 Onay, *age*, s. 80.

hedeflenmektedir.³⁹

Samsun il merkezinde örneklem olarak seçilen bölgelerde ikamet eden 917 kişiye uygulanan ölçekten elde edilen veriler üzerinde yapılan faktör analizi sonucu, yüksek yüklemeye sahip 36 maddenin birinci faktörde toplandığı görülmüştür. Bunların tamamı, *normatif tarzı dini inanışları* ifade eden maddeleri oluşturmaktadır. 9 madde de ikinci faktörde toplanmıştır. Bunlar da *popüler tarzı dini inanışları* ifade eden maddelerdir. Ölçeğin uygulama verileri üzerinde yapılan faktör analizi sonrasında, birinci faktörde 6 maddenin, ikinci faktörde de 2 maddenin yük değerlerinin 0,40'tan aşağıda olduğu görülmüştür. Ölçeğin geçerlik değerini yükseltmek için taslak halindeki 45 maddeli Dini Yönelim Ölçeğinin birinci ve ikinci boyutundaki 0,40'tan düşük faktör yüklerine sahip 8 madde ölçekten çıkarılmıştır. Nihâî olarak, Dini Yönelim Ölçeği 37 maddeden oluşmuştur.

Ölçekle açıklanabilen varyans % 35,26'dır. Faktör analizinin yorumlanabilir olduğuna, KMO and Bartlett's Test'i sonuçlarına, 'Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy = 0,93' ve 'Bartlett's Test of Sphericity = 12775,001', 'Significance= 0,000'a bakılarak karar verilmiştir. Buna göre, Dini Yönelim Ölçeği, *normatif tarzı dini yönelim* ve *popüler tarzı dini yönelim* olmak üzere iki alt ölçekten oluşmaktadır. Elde edilen bu değerler, Dini Yönelim Ölçeğinin geçerliğinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Bir ölçme aracının sahip olması istenen ikinci önemli özellik, *güvenirlilik*dir. Güvenirlilik, bireylerin test maddelerine verdikleri cevaplar arasındaki tutarlılık olarak tanımlanır. Güvenirlilik, testin ölçmek istediği özelliği ne derece doğru ölçtüğü ile ilgilidir.⁴⁰ Başka bir deyişle, güvenirlilik, ölçülmek istenen bir değişkenin, sürekli olarak aynı ölçeklerin kullanılması halinde, ölçme sonuçlarının birbirine yakınlık derecesidir.⁴¹ Ölçme aracının güvenirliliğini kontrol etmede çeşitli teknikler kullanılmaktadır.

a. Bu araştırmada, 'Dini Yönelim Ölçeği'nin güvenirliliği için ilk olarak 'Cronbach's Alpha' ve test yarılama (Guttman Split-Half) *iç tutarlılık* değerlerine bakılmıştır. Alfa modeli olarak da bilinen Cronbach's Alpha tekniği, ölçekte yer alan maddelerin homojen bir yapı gösteren bir bütünü ifade edip etmediği-

39 Büyüköztürk, *age*, s. 117.

40 Büyüköztürk, *age*, s. 163.

41 Arseven, *age*, s. 127.

ni araştırır. Ağırlıklı standart değişim ortalamasıdır ve ölçek maddelerinin varyansları toplamının genel varyansa oranlaması ile elde edilir. 0 ile 1 arasında değer alan bu katsayı, Alfa katsayısı olarak adlandırılır. Alfa katsayısı 1'e yaklaştıkça, ölçeğin güvenilirliği ve toplanabilirlik özelliği yüksek olarak yorumlanır.⁴² Test yarılama yöntemi olarak da bilinen iki yarı test güvenilirliği (Guttman Split-Half) çalışmasında, ölçek iki eşdeğer yarıya bölünerek bireylerin ölçeğin iki yarısından aldıkları puanlar arasındaki korelasyon hesaplanır ve daha sonra bu hesaplanan korelasyondan hareketle Sperman-Brown formülünden de yararlanılarak ölçeğin güvenilirlik katsayısı elde edilir.⁴³

Yapılan analizler sonucunda, Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısı ' $\alpha=0,87$ ' bulunmuştur. Bir başka güvenilirlik çalışması olarak test yarılama (Split-half) yöntemi gerçekleştirilmiş ve güvenilirlik katsayısı ' $0,83$ ' çıkmıştır. Homojenlik ve iç tutarlık ölçütü olan bu katsayılar göstermektedir ki, Dini Yönelim Ölçeği, yüksek güvenilirlik derecesine sahip bir ölçektir. Bu ölçekten yüksek puan alan kişilerin, dini yönelim düzeyleri yüksek kabul edilmektedir.

b. İkinci olarak ise, ölçeğin madde-toplam ilişki değerlerine bakılmıştır. *Madde-toplam puan korelasyonu*, test maddelerinin alınan puanlar ile testin toplam puanı arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Madde-toplam korelasyonunun pozitif ve yüksek olması, maddelerin benzer davranışları örneklediğini gösterir ve testin iç tutarlılığının yüksek olduğunu işaret eder.⁴⁴ Madde-toplam ilişki testi sonucunda, ölçekte yer alan her bir sorunun madde-toplam ilişki değerinin $0,40$ 'ın üzerinde olduğu görülmüştür.

Dini Yönelim Ölçeğinde yer alan maddelerin faktör yük değerleri ile madde analizi sonucu bulunan madde-toplam puan korelasyon katsayıları (r) aşağıda tablolaştırılmıştır (bkz. Tablo1). Tabloda da görüldüğü üzere, normatif tarzı dini yönelim alt ölçeğinin maddelerinin faktör yükleri ' $0,41$ ' ile ' $0,72$ ' arasında, madde analizi sonucunda ise madde-toplam puan korelasyon katsayılarının (r) ' $0,44$ ' ile ' $0,69$ ' arasında değiştiği görülmektedir. Popüler tarzı dini yönelim alt ölçeğinin maddelerinin faktör yükleri ise, ' $0,45$ ' ile ' $0,57$ ' arasında, madde analizi sonucunda ise madde-toplam puan korelasyon katsayıları (r) ' $0,51$ ' ile ' $0,63$ ' arasında değişmektedir. Dolayısıyla, Dini Yönelim Ölçeğinin

42 Aliye Kayış, "Güvenirlik Analizi (Reliability Analysis)", *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, edit.: Ş. Kalaycı, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2006, s. 405.

43 Tekin, *age*, s. 60.

44 Büyüköztürk, *age*, s. 165.

geçerlik ve güvenilirliğini test etmek için yapılan analiz sonuçlarına göre, ölçeğin yüksek geçerliliğe ve güvenilirliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Dini Yönelim Ölçeği Maddelerinin Faktör Yük Değerleri ve Korelasyon Katsayıları

DİNİ YÖNELİM ÖLÇEĞİ	Fak. Yük	r
DYÖ-Normatif		
1. Allah'ın, söylediğimiz ve yaptığımız her şeyi bildiğine inanırım. (1)	.63	.54
2. Hata işlediğim zaman Allah'tan af dilerim. (2)	.64	.58
3. Melek gibi gözle görülmeyen varlıklara inanmam. * (3)	.41	.44
4. Kur'an'da anlatılanların hepsinin doğru ve her çağda geçerli olduğuna inanırım.(4)	.68	.62
5. Allah'ın varlığına inanırım. (5)	.63	.54
6. Kişinin dini uğruna birtakım güçlüklerle katlanmasını anlamsız bulurum. * (6)	.46	.51
7. Kandil gecelerini diğer günlerden biraz daha farklı olarak (ibadet ederek, mevlit, Kur'an dinleyerek) dini ağırlıklı geçiririm. (7)	.63	.63
8. Düzenli olarak beş vakit namaz kılarım. (8)	.58	.66
9. Yanlış dini tutum ve davranışlarımı düzeltmeye çalışırım. (9)	.58	.59
10. Nafile (farz olmayan) ibadetler yaparım (10)	.49	.58
11. Kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanırım. (12)	.64	.56
12. Ramazan ayı boyunca oruç tutarım. (13)	.69	.65
13. Dini kuralları sıkıcı bulurum. * (14)	.54	.58
14. Ölümden sonra Ahiret hayatına (Cennet ve Cehenneme) inanırım.(16)	.67	.60
15. Kur'an'da çağımıza hitap etmeyen bazı hükümlerin olduğunu düşünürüm. * (17)	.49	.54
16. Maddi durumum elverirse hacca gitmek isterim. (18)	.70	.66
17. Dini inancın gerekli olmadığını düşünürüm *. (19)	.43	.47

18. İncanına göre hareket etmediğim zaman, içimde bir huzursuzluk duyarım. (21)	.42	.47
19. İçki içmek ve kumar oynamanın dinen yasak olduğuna inanırım. (22)	.48	.46
20. Bazı mübarek günlerde oruç tutarım. (23)	.50	.57
21. Dini kuralları yerine getirme zorunluluğu hissederim. (25)	.63	.64
22. <i>Dini kurallarım, günlük yaşama hiçbir katkısının olmadığına inanırım. * (27)</i>	.50	.51
23. Dini değerlere saygı gösteririm. (28)	.62	.58
24. Allah kıyamet günü bana da merhamet eder diye umarım. (29)	.43	.45
25. Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi (peygamberi) olduğuna inanırım.(31)	.60	.52
26. İslam dîninin hayatıma bir gaye ve anlam kazandırdığını düşünüyorum. (33)	.72	.69
27. Dini tutum ve davranışlarımda tutarlı ve dengeli olmaya çalışırım.(34)	.64	.63
28. Dînimi başkalarına da anlatmaya çalışırım. (35)	.63	.63
29. Dua ederim. (36)	.67	.61
30. İnsanları iyiliğe yönlendirip, onları kötülükten uzaklaştırmaya çalışırım. (37)	.52	.52
DYÖ-Popüler		
31. Kem gözlü insanların nazarının dokunduğuna inanırım. (11)	.53	.55
32. Nazar değen kişiye kurşun dökülerek nazarın yok edilebileceğine inanırım. (15)	.55	.59
33. Muskaya inanırım. (20)	.46	.62
34. Cin çarpmasına inanırım. (24)	.45	.55
35. Kur'an okunmuş suyun şifa olacağına inanırım. (26)	.56	.60
36. Büyüye inanırım. (30)	.57	.63
37. Türbelerde dilekte bulunarak, ondan medet umarım. (32)	.45	.51

Not: Parantez içindeki numaralar, maddenin anket formundaki sıra numarasını gösterir.

* İşareti ile gösterilen ve italik olarak yazılan maddeler ters yönlü / anlamlı maddelerdir.

4. Sonuç

Bu çalışmada, Samsun örneğinden hareketle Türk halkının toplumsal alanda gözlemlenen dini yönelimi, nitelendirici bir anlayıştan hareketle ikili (normatif ve popüler tarzı) bir dindarlık tipolojisi içerisinde ele alınmıştır. Söz konusu bu dikotomik dindarlık tipolojisi, yaşanan ya da tecrübe edilen dinin biçimsel görünümüne dayanmaktadır.

Yönelim objesi olarak belirlediğimiz normatif ve popüler tarzı dini tutumları ölçmek amacıyla bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçeğin yapı geçerliği faktör analiziyle sınanmıştır. Faktör analizi sonucunda, normatif tarzı dini tutum olarak ifade ettiğimiz, temel İslami inanç ve uygulamalar ile popüler tarzı dini tutum olarak isimlendirdiğimiz halk arasındaki -daha çok toplumun alışkanlıklarıyla ilintili olan ve dini/mistik bir atmosfere sahip- yaygın inanış ve uygulamalara ilişkin tutum maddelerinin bir arada sunulduğu ölçeğin iki faktöre ayrıldığı görülmüştür. Yüksek yüklemeye sahip normatif tarzı dini tutumları ifade eden 30 maddenin birinci faktörde, popüler tarzı dini tutumlarla ilgili 7 maddenin de ikinci faktörde toplandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, biçimsel açıdan ele aldığımız dindarlığın iki ayrı bağımsız yapı oluşturduğu görülmüştür.

Faktör analizi ile elde edilen sonuçlar, ölçeğin yapı geçerliğinin olduğunu göstermektedir. Güvenirlilik çalışması sonucunda ise, ölçeğin iç tutarlık (Cronbach's Alpha, Guttman Split-Half) katsayıları oldukça yüksek çıkmıştır. Bu bulgular, ölçeğin, halkın normatif ve popüler tarzı dini tutumlarını ölçmek için kullanılabileceğini göstermektedir.

Ülkemizde gerçekleştirilen bilimsel çalışmalarda, Türk toplumunun dinsel yaşayış biçimine yönelik çeşitli tipolojiler ortaya konmuştur. Her bir tipolojik kavramsallaştırma, toplumun dinsel yaşayış biçimini farklı zihniyet kalıpları içerisinde ele almakla birlikte, kimi zaman birbirleriyle kesişen, kimi zaman da farklılaşan yönlerine de işaret etmektedir. Bizim bu çalışmada ele aldığımız tipolojik kavramsallaştırma, tecrübe edilen dinin şiddeti ve yoğunluğunu değil, biçimsel görünümünü esas almaktadır. Bu anlamda, geliştirilen ölçek, halkın dine yönelik normatif ve popüler tarzı tutumlarını bilimsel kriterlere uygun olarak tespit etmeyi hedeflemektedir.

Kaynakça

- Albelaikhi, Abdülaziz A. *Development of Muslim Religiosity Scale*, Unpublished Ph.D. Dissertation, Department of Psychology, University of Rhode Island, Rhode Island 1997.
- Arabacı, Fazlı, "Türkiye'de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri", *Dini Araştırmalar*, 2003, c. 6. sayı: 16, ss. 39-54.
- Arseven, Ali Doğan, *Alan Araştırma Yöntemi*, Gül Yay., Ankara 1993.
- Arslan, Mustafa, *Türk Popüler Dindarlığı (Çorum Örneği)*, DEM Yay., İstanbul 2004.
- Arslantürk, Zeki, *Araştırma Metot ve Teknikleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1999.
- Baş, Türker, *Anket Nasıl Hazırlanır? Uygulanır? Değerlendirilir?*, Seçkin Yay., Ankara 2005.
- Büyüköztürk, Şener, *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*, Pegem Yay., Ankara 2004.
- DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı; 55 Samsun*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 2002.
- Erkol, Mehmet, *Din-Dindarlık Kavramları ve Sosyolojik Bir Yöntem Olarak Dindarlık Ölçekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.
- Fırat, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu: Din Psikolojisi Açısından Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 1977.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 1998.
- Günay, Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.
- Günay, Ünver, "Dindarlığın Sosyolojisi", *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, edit.: Ü. Günay, C. Çelik, Karahan Kitabevi, Adana 2006, ss. 1-59.
- Hill, Peter C. and Ralph W. Hood (edit.), *Measures of Religiosity*, Religious Education Press, Birmingham 1999.
- Janson, Darrel A, *Religious Socialization And LDS Young Adults*, Unpublished PhD. Dissertation, Department of Marriage Family and Human Development, Brigham Young University Brigham, 2002.
- Karlı, Necmi, *Dindarlık Olgusu ve Dindarlığı Ölçme Girişimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.
- Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Etüt Yay., Samsun 1998.
- Kayış, Aliye, "Güvenirlilik Analizi (Reliability Analysis)", *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, edit.: Ş. Kalaycı, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2006, ss. 401-419.
- Kehrer, Günter, *Din Sosyolojisi*, çev.: S. Yüksel, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1992.
- Köktaş, M. Emin, *Türkiye'de Dini Hayat, İzmir Örneği*, İşaret Yay., Ankara 1993.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Kişilik ve Din*, DEM Yayınları, İstanbul 2004.
- Mensching, Gustav, *Din Sosyolojisi*, çev.: M. Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya 1994.
- Mutlu, Kayhan, "Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyolojide Yöntem Üzerine Bir Tartışma)", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1989 c. III, sayı: 4, ss. 194-199.
- Okumuş, Ejder, *Gösterişçi Dindarlık*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.
- Onay, Ahmet, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, DEM Yay., İstanbul 2004.
- Otto, Rudolf, *The Idea of The Holy*, Trans.: J. W. Harvey, Oxford University Press, London 1928.
- Subaşı, Necdet, "Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", *İslamiyat*, 2002, c. 5, sayı: 4, ss. 17-40.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1962, c. X, ss. 141-151.
- Tekin, Halil, *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*, Yargı Yay., Ankara 1991.
- Türkiye İstatistik Kurumu, *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Nüfus Sayımı*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2008.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, çev.: Ü. Günay, MÜİFV Yay., İstanbul 1995.

- Weber, Max, "Din Sosyolojisi" çev.: M. Ayyıldızoğlu, *Din Sosyolojisi*, der.: Y. Aktay, M. E. Köktaş, Vadi Yay., Ankara 1998, ss. 153-164.
- Yapıcı, Asım, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. 2. sayı: 2, ss. 75-117.
- Yıldız, Murat, "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma", *Tabula-Rasa*, 2001, yıl:1, sayı: 1, ss. 19-42.
- "5747 nolu Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, c. 47, sayı: 26824, 22 Mart 2008.